

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11321868>

JANUBIY MINTAQALARDA HUNARMANDCHILIK TURLARI VA ULARNING TAVSIFI

Mallayev Dilmurot Tursunmurodovich
TerDU Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Janubiy mintaqalarda hunarmandchilik turlari va ularning tavsifi yoritilib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** Gilamchilik; Do'ppichilik Kashtachilik; Zardo'zlik. Ganchkorlik; O'ymakorlik; Temirchilik.*

***Abstract:** Types of crafts in the southern regions and their description are highlighted.*

***Key words:** Carpet making; Hat making. Embroidery; Goldsmithing. Goldsmithing; Carving; Blacksmithing.*

O'zbekistonda milliy hunarmandchilik taraqqiy ettirib borilar ekan, har bir hudud o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bunda hunarmandlar o'zlari yashab turgan hududlarining tabiiy sharoiti, arzon xom ashyo bazasi, mavjud texnik imkoniyatlari, aholining talab va ehtiyojlari, ichki va tashqi bozorlardagi narxnavodan kelib chiqqan holda o'z faoliyatlarini olib borishadi. Shundan kelib chiqib, har bir hududda hunarmandchilik muayyan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va bozorga yetkazib beriladi. Natijada, yurtimizda hunarmandchilikning unutilayotgan yoki unutilgan turlari qayta tiklanib, yanada rivojlanishiga imkoniyat yaratiladi.

Bugungi kunda janubiy mintaqalarda aholining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda hunarmandchilikning quyidagi turlari keng tarqalmoqda. Bular: 1. Gilamchilik; 2.Do'ppichilik 3.Kashtachilik; 4.Zardo'zlik. 5.Ganchkorlik; 6.O'ymakorlik; 7.Temirchilik; 8.Zargarlik; 9.Kulolchilik; 10.Chinnisozlik; 11.Cholg'u hunarmandchiligi.

Gilamchilik – xalq hunarmandchiligining qadimiy turlaridan biri. Qadimda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining asosiy mashg'uloti bo'lgan. Chunki chorvadorlar jun mahsulotiga juda boy bo'lib, gilam to'qishda qo'y va tuyaning junidan foydalanishgan. O'zbekiston janubiy mintaqalarida gilamni to'qishda paxta va

jundan foydalanganlar. Paxtadan gilam to‘qish dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan hududlarida yashovchi aholi orasida mavjud bo‘lsa, chorvador aholi yashovchi joylarda jundan gilam to‘qish ustunlik qiladi. Ishni boshlash uchun oldin gilamning qolipi tanlab olinadi va tanda ipi tanlanadi. Chunki, gilamning tanda ipi qancha baquvvat bo‘lsa, gilam shuncha chiroyli va pishiq bo‘ladi¹⁰⁶.

Do‘ppichilik — turkiy tilda «tepa», «do‘nglik» degan ma‘noni anglatadi. Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida do‘ppi «qalpoq» deb atalsa, laqay urug‘idagilar uni «takya», «takiya», Xorazm aholisi «taxya» deb ataydilar. Boysunda «kalapo‘sh» nomi bilan mashhur. Boshqa kiyimlardan farqli o‘laroq u uyda aziz sanalib, baland joyga saqlanadi.

Do‘ppining yaratilish tarixi uzoqqa borib taqaladi. Do‘ppiga o‘xshash nusxalar qadimgi haykalchalar, tangalar, devorlarga solingan rasmlarning parchalarida va o‘rta asarlarda chizilgan miniatyuralarda ko‘rish mumkin. O‘zbekiston janubiy mintaqalarida do‘ppi tikish bilan ko‘proq xotin-qizlar mashgul bo‘lishgan. Odatda har bir usta do‘ppining takrorlanmas, yangi nusxalarini yaratishga harakat qilgan. Shu sababli o‘zbek do‘ppilari o‘ziga xosligi bilan ajralib turgan. Do‘ppichilikda bir-birini takrorlamaydigan atirgul, chinnigul, gulsafsar, lola, xo‘roz toji, bodom, qalampir, bodom gullari, tovus, xo‘roz, bulbul tasvirlari o‘z aksini topgan. Do‘ppi asosiga oq, qora, yashil, qizil, to‘q ko‘k mato ishlatiladi¹¹¹.

Do‘ppilar turlicha ko‘rinishda bo‘lib, erkaklar, ayollar, bolalar va yoshi kattalarga mo‘ljallangan bo‘ladi. O‘zbek do‘ppilarining ko‘proq tarqalgan shakllari to‘rtburchak aylana (ba‘zida konussimon) bo‘ladi. Do‘ppilarga asosan oq, qora yashil, qirmizi, to‘q ko‘k rangdagi matolarga turli kashta tikish usullari bilan bezak berilgan. Bular quyidagilardir: «Bigiz» – do‘ppi va boshqa kiyimlarni bigiz bilan tikadigan usul. Bigiz usuli Surxondaryoga XX asr boshlarida kirib kelgan. Bu usul bilan kiyim, kichikroq buyum va do‘ppilarni tikishda ishlatiladi. Boysunda bigiz usulining «O‘ymoqi» degan yangi turi vujudga kelgan. Bugungi kunda «o‘ymoqi bigiz» usuli bilan faqat boysunlik hunarmand Sanobar Oripova va uning shogirdlari tikishadi. «Iroqi» – do‘ppi, tasma va jiyakda ishlatiladigan kichik kashtalar; «Bosma» – igna bilan ustini bosib tayyorlaydigan usul. Bundan tashqari, bosmadan so‘zana, zardevor, oynaxalta va joynamozni bezash uchun ham ishlatiladi.

«Piltado‘zi» – bo‘rtma (rel‘efli) kashta. Uni bosh kiyim uchun ishlatishadi. Aytish kerakki, oldinlari piltado‘z Samarqandning Urgut tumani, Qashqadaryo, Surxondaryo, Shimoliy Afg‘oniston va Janubiy Tojikistonda tarqalgan edi.

Kashtachilik — kashta tikish kasbi, amaliy saʼatning qadimgi sohalaridan biri. Kashtaning paydo boʻlishi teridan qilingan kiyimlarda bogʻlam va choklarning yuzaga kelishi bilan bogʻliq. Kashta qoʻlda (igna, ilmoqli igna, ilmoqli bigiz bilan) yoki mashinada, asosan, matoda (boʻz, satin, chit, shoyi, baxmal va boshqa) va charm (etik, mahsi, pichoq, va boshqa) tikiladi. Kashtada oʻsimliksimon naqshlar, handasiy shakllar, fazoviy jismlar, meva va hayvonlarning uslublashtirilgan tasvirlari, baytlari, keyinroq kishilarning qiyofalari, meʼmoriy obidalar ham oʻz ifodasini topgan. Kashta tikish turli choklardan matoga avvaldan andaza yordamida tushirilgan gul, tasvir, naqsh asosida, baʼzan matoga iplari sugʻurilib tayyorlangan asosda sanama usulida bajariladi. Bunda jun, ip, ipak, zigʻir tolali tabiiy va sunʼiy (sintetik) tolalardan, metallardan (tilla, kumush) tayyorlangan iplar ishlatiladi. Shuningdek, dur, nozik, piston, baʼzan qimmatbaho tosh va tangalar keng ishlatiladi. Mato, moʻyna, charmlardan quroq tikishda kashtadan foydalaniladi.

Zardoʻzlik — hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri, oltin (zar) ip bilan naqsh (kashta) tikishdir. Asosan Buxoro viloyati aholisi shugʻullangan. Zardoʻzlikda baxmal, shoyi, movut, charm va boshqa matolarga zar ip bilan kashta (gul, naqsh, tasvir) tikiladi. Kashtaga baʼzan metall, tosh, shisha munchoqlar ham ishlatiladi. Shakllarni yaratishda zardoʻzi, zamindoʻzi, guldoʻzi, birishidoʻzi,

Ganchkorlik — badiiy hunarmandchilik turi boʻlib, binolarni bezatishda, meʼmoriy detallarni ishlashda, devor va shiftlarni suvashda, bezak shakllari hamda oʻyma naqsh va tasvirlar yaratishda keng qoʻllaniladi. Qadimda Termiz, Qarshi, Shahrisabz kabi shaharlar ganchkorlikning markazi boʻlishgan. Bugungi kunda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining deyarli barcha shahar va qishloqlarida tarqalgan. Ganchkorlikda bezak ikki usulda bajariladi: oʻymakori usulida bino devori suvoq qilinib, bezatiladigan qismiga naqsh ishlanadi; qolipaki ulakchadoʻzi, izmag kabi turli usullardan foydalanishadi¹³¹. usulida tayyor bezak sirtga oʻrnatiladi. Qolipaki usuli bezakni birdaniga koʻp miqdorda tayyorlash imkonini beradi. Hozir qoliplar yordamida koʻp nusxada ganch bezaklar tayyorlash yoʻlga qoʻyilgan. Ularning yordamida uylarning derazalari, darvoza chetlari, devorning tom bilan tutashgan joylari va devor sirlari bezatilmoqda.

Oʻymakorlik - amaliy sanʼatning qadimiy va keng tarqalgan turi boʻlib, yogʻoch, ganch, metall, tosh, suyak, terrakota va boshqalarni oʻyish, yoʻnish, kesish yoʻli bilan badiiy shakl yasash sanʼati. Bu sanʼatdan buyumlar, turli asboblarni nafislashtirishda, binolarni bezashda, kichik shaklli haykaltaroshlik kompozitsiyalari yaratishda foydalaniladi. Oʻymakorlikning ishlatiladigan xom ashyosiga koʻra yogʻoch oʻymakorligi, ganch oʻymakorligi, metall oʻymakorligi

(kandakorlik), suyak o‘ymakorligi kabi turlari bor. O‘rta Osiyoda o‘ymakorlik 3 yo‘nalishda mavjud bo‘lgan: naqsh o‘ymakorligi, mavzuli (odam va hayvon tasviri ishlangan) o‘ymakorlik hamda naqsh va mavzuli o‘ymakorlik uyg‘unligidagi murakkab kompozitsiyalar.

Temirchilik – hunarmandchilikning ushbu turi qadimdan rivojlanib kelgan. Ular aholi ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan temirchilik buyumlarini yasab berishgan. Masalan, dehqonlar uchun bel, ketmon, o‘roq, panshaxa, chalg‘i, chopqi va boshqalarni mahalliy temirchilar tayyorlab berishgan. Har bir qishloqda temirchi usta bo‘lgan. Ishlab chiqarish quroli turli o‘lkalarda turlicha atalgan. Farg‘ona va Toshkentda «yondo‘kon», Buxoro va Surxondaryoda «qo‘ra», Xorazmda «dastgoh» deyilgan. Buxoro amirligi davrida temirchilikning o‘zi 19 ta hunarmandchilik tarmog‘iga bo‘lingan. Bu esa temirchi kasbining nechog‘lik darajada yuksak maqomga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1 S. N. Tursunov, T. R. Pardayev, G. O‘. Ahmedova O‘zbekiston janubiy hududlarda madaniy va amaliy sa‘nat yodgorliklari tarixi .Termiz , 2017 yil
- 2 S. T. Tusunov va boshqalar. surxon vohasi moddiy madaniyat tarixi. Toshkent 2013
- 3 S. T. Davlatova O‘zbekistonning janubiy hududlari an‘anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida Toshkent 2018
- 4 S. Bulatov. O‘zbek xalq amaliy bezak san‘ati. Toshkent-1991 yil.
- 5 S. Bulatov. O‘zbekiston san‘ati tarixi. Toshkent 1991 yil.
- 6 SH. L. Mamasoliyeva. Xalq hunarmandchiligi. o‘quv qo‘llanma . Samarqand – 2021 yil
- 7 Mallayev D Gilamchilik bilan bog‘liq urf-odat va rasm-rusmlar. (Surxondaryo viloyati misolida) ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2023